

Pánczél Petra

Vasárnapi ebéd Kosztolányi és József Attila módra, pszichoanalízissel fűszerezve

Az elmúlt évek kutatásainak köszönhetően egyre több titkot tudunk meg a hazai irodalmi élet klasszikussá vált figuráiról. A titok szó talán nem is a legmegfelelőbb kifejezés. A napjainkban előkerült, majd különféle izgalmas kötetekbe szerkesztett dokumentumok többsége ugyanis sosem volt igazán titok.

Sokkal inkább lappangó, titokzatos helyeken megbúvó iratokról (levelezésekről, naplófeljegyzésekről, feledésbe merült publikációkról, interjúkról, vagy kortársak, leszámazottak visszaemlékezéseiről) van szó. Az ezek alapján készült, „kötetben még meg nem jelent írások” alcímmel ellátott új kiadványok, tökéletesen alkalmasak arra, hogy a laikus olvasók számára élő személyt, esendő Embert (így nagybetűvel) varázsoljanak az adott íróból. Jó úton haladunk tehát egy szemléletváltás felé, ami véget vethet annak a nem túl szerencsés beidegződésnek, mely szerint az irodalom nem más, mint halott szerzők fekete-fehér arcképcsarnoka. Unalmas kötelező olvasmányokkal „fűszerezve”. Fűszer márpedig bőven van a dologban; mármint az irodalomtörténeti ritkaságok megjelentetésében. Részint teljesebbé válik az írók, költők életrajza, munkássága. Persze az információk egy része a szakemberek számára eddig sem volt újdonság. A szakmán kívüli, irodalom iránt érdeklődő közönség viszont beavatást nyerhet egy sor olyan dologba, ami nem derül ki a regényekből, versekből; vagy ezek elemzéséből. A rejtett iratok publikálása ugyanis, nemcsak a kedvenc szerzőink „hétköznapiságát” mutatja be, hanem bepillantást enged a korabeli irodalmi és kulturális elit mindennapjaiba is. Fény derül kapcsolatokra, vitákra, irigységekre, örömökre és bánatokra. Tágabb kontextusban pedig arra, hogy bizonyos társadalmi diskurzusok (adott korszakra jellemző tudományos, művészeti, vagy politikai elméletek, irányzatok) miképp csapódtak le az írók egymás közti kommunikációjában. Vagy hogyan „épültek be” munkáikba.

Miről beszélgetett például a századelő két nagy költője, Kosztolányi Dezső (1885-1936) és József Attila (1905-1937), a Kosztolányi-család konyhaasztalánál? Mert, bizony beszélgettek, sőt vitáztak; nem is egyszer. Az átlagolvasó előtt alig ismert a két szerző kapcsolata. Tudunk Kosztolányi és Karinthy Frigyes barátságáról, Kosztolányi és Ady Endre kissé ambivalens viszonyáról, de a József Attilával való találkozásokról jóval kevesebb az ismeretünk. Szerencsére 2018-ban, a Jaffa Kiadó gondozásában két olyan kötet (1. Kosztolányi Dezső: Mindent bevallhatok – Kötetben meg nem jelent írások és más újdonságok. Szerkesztette: Urbán László. 2. Kosztolányi Ádám: Keserű nevetés – Összegyűjtött írások. Szerkesztette: Bíró-Balogh Tamás) is megjelent, ami rávilágít erre a különös kapcsolatra.

Különös, mert, ahogy az az említett könyveket olvasva kiderül, nem nevezhető ez igazi mély barátságnak, és afféle klasszikus mester és tanítványa viszonynak sem. (Bár utóbbi talán logikus lenne, hiszen József Attila húsz évvel volt fiatalabb Kosztolányinál.) Inkább egymás iránti tisztelet és kölcsönös elismerés volt ez, amikor két nagyformátumú gondolkodó találkozik egymással. Akik – a köztük lévő társadalmi- és korkülönbségből fakadó – eltérő habitusuk, vagy esetleges nézeteltéréseik ellenére is intelligens, elmélyült eszmecsere folytatnak. Például a pályatársak művészetéről, az etimológiáról (freudi alapon), a kommunizmusról, na meg a korszak egyik kedvelt témájáról, a pszichoanalízisről is.

Kosztolányi Dezső fiának, Kosztolányi Ádámnak visszaemlékezéseiből kiderül, hogy József Attila nyolcszor¹ járt a Kosztolányi-család Logodi- és Tábor utca sarkán lévő otthonában. Először 1930 januárjában ebédelt náluk egy vasárnap (a két költő ismeretsége persze ennél régebbi, ám a harmincas években váltak gyakoribbá találkozásaik). Az akkor tizenötödik életévében lévő Kosztolányi Ádám évtizedekkel később azt írja erről a közös ebédéről, hogy a „sovány,

alacsony, bajuszos, tömött, hátrafésült hajú fiatalember, gyerekkori emlékeit mesélte el...”² Ezt követően (talán nem véletlenül) a pszichoanalízisre terelődött a szó.

Ezen a ponton érdemes egy kis kitérőt tenni, hiszen manapság a hétköznapi kommunikációban sokszor bizony humor tárgyát képezi Sigmund Freud munkássága és a pszichoanalízis. Gondoljunk csak a „freudi elszólás” fogalom tréfássá vált jelentéstartalmára, vagy amikor egy-egy vicces szituációban valakinek a „nehéz gyermekkorán” élcelődünk. A 20. század elején azonban az újdonságnak számító pszichoanalízis elmélete és gyakorlata komoly vitákat generált Európa-szerte; nemcsak a tudományos közegben, hanem kulturális körökben is. Freud „mélylélektana” számos művészt és gondolkodót megihletett. Az elmélet és a terápiás alkalmazás (analízis) népszerűségének növekedése lassan a hétköznapi emberekkel is megismertette a tudattalan fogalmát. Szerepe volt továbbá abban is, hogy ma hogyan gondolkodunk a gyermekkorról, a gyermeki években szerzett élményekről és azok későbbi hatásáról.

Természetes, hogy a 20. század első évtizedeiben a hazai irodalmi berkekben is állandó téma volt a pszichoanalízis, és a korabeli feljegyzéseket lapozgatva az látszik, hogy eléggé naprakészek is voltak a témában. Kosztolányi Dezső alkotásaira mindenképpen nagy hatással volt, József Attila pedig nemcsak elméleti vitákba bonyolódott a témával kapcsolatban, hanem az életrajzi adatai szerint³ 1931 nyarától kisebb-nagyobb megszakításokkal egészen 1937-es haláláig pszichoanalitikus kezelésben is részesült. Mindez persze költészetére is kihatott. Érdekes viszont, hogy az előbb említett 1930-as vasárnapi ebédnél – Kosztolányi Ádám emlékei szerint – még azt mondta vendéglátóinak a pszichoanalízis-

¹ Egy ház sorsa... Kosztolányi Ádám visszaemlékezése; In.: Kosztolányi Dezső: Mindent bevallhatok

² Néhány emlék József Attiláról; In.: Kosztolányi Ádám: Keserű nevetés

³ Internet (Wikipédia)

ről: „Én ellene vagyok Bergson⁴ alapján”. Bergson szerint ugyanis minden egyéniség egyedül való, megfoghatatlan és kifejezhetetlen, amit a pszichoanalízis sémáival nem lehet megközelíteni. („Ha Freud valamit mond, akkor ellene fordíthatom, hogy miért mondta. Vagyis ha például Freud leleplezi egy-egy cselekedet mögött a szadizmust, akkor ezt lehet, hogy épp szadizmusból teszi – szólt József Attila érvelése).

Egy Kosztolányiéknál tett későbbi látogatás alkalmával pedig azon gúnyolódott, hogy ismer egy nőt, aki hét éve adleri⁵ individuálszichológiai analízissel kezelte magát, és lassan egészen beleőrül. Hiába nem volt jó véleménnyel József Attila az analízisről, eluralkodó betegsége (a depresszió túl egyesek szerint skizofrénia, más – utólagos – diagnózis szerint inkább borderline személyiségzavar) miatt egyre többször szorult kezelésre. A problémákat tetézte, hogy 1935-ben pszichiáterbe (Gyömrői Edit) is beleszeretett. (Ez a nem éppen kiegyensúlyozott viszony ihlette többek között a Gyermekeké tettél és a Nagyon fáj című verseket. A szintén élete utolsó időszakában született Szabad ötletek jegyzékét pedig afféle „analitikus naplónak” tekinti sok irodalomtörténész). Életrajzából tudjuk, hogy a terápiák nem voltak sikeresek.

Kosztolányi Ádám 1937 első felében, a Siesta Szanatóriumban találkozott utoljára József Attilával. Visszaemlékezése szerint a költő többek között arról beszélt, hogy sokszor és sokféleképpen próbált már öngyilkosságot elkövetni, még akasztotta is magát. A szanatóriumból néhány hónap múlva elbocsájtották, mert eredménytelennek bizonyult a terápia. Még ez év végén az elhíresült szárszói tehervonat végez vele. Hogy figyelmetlenségéből (begyógyszerezett állapotban), vagy szándékosan került a vonat alá, arról

⁴ Henri Bergson (1859-1941) francia filozófus. A tudat idejének és az értelem idejének kettősségéről, és az intuíció fogalmáról (az élet csak egy magasabb rendű képességgel, az intuícióval fogható fel) írt elméleti szintén nagy hatást gyakoroltak az irodalomra.

⁵ Alfred Adler (1870-1937), osztrák pszichiáter, aki új irányvonalat adott a freudi pszichoanalízisnek

máig vita folyik. (Mindenesetre az akkori pesti irodalmi közeg jó része öngyilkosságnak vélte az esetet; Radnóti Miklós feleségének, Gyarmati Fanninak a naplójából is ez olvasható ki.⁶)

Egészen más volt vitapartnerének, Kosztolányi Dezsőnek a viszonya Freud munkásságához. A pszichoanalízis mellett és ellen⁷ (1936) című rövid eszmefuttatásában például azt írja, hogy a pszichoanalízist tartja lelki életünk természettudományának, melynél nagyobb szellemi forradalom a hitújítás óta nem zajlott le. Szerinte a hatása olyan óriási és mindent átfogó, hogy szinte már észre sem vesszük, annyira beépült a kultúránkba. Majd gyorsan hozzáteszi: bár sok értékes ismertető köszönhet neki, munkásságára legfeljebb csak külsőségekben hatott, „mert az irodalmi alkotás a lelki élet olyan tudattalan mélységeiből táplálkozik, ahová még a lélekelemzés sem jutott el”. Freud munkásságát tehát nem tudatosan építette be műveibe; a lélektan csak inspirációként, pszichológiai ismeretszerzéseként szolgált. Még az Édes Anna esetében is, amit pedig gyakran épp Freud elméleteiből kiindulva szokás elemezni. Erről Kosztolányi azt nyilatkozta⁸ a mű megjelenése után: „Én semmit sem törődtem írás közben a pszichoanalitikus eljárásokkal. A művészet naiv. (...) Sem regénynél, sem versnél nem szabad előzetes programot alkotni. (...) A filozófiát a kész munkából szűröm le”.

Látható tehát, hogy bár Kosztolányi Dezső és József Attila eltérő indíttatásból foglalkozott a pszichoanalízissel és más-más hatásoktól vezérelve „építették be” Freud gondolatait műveikbe, költői alkatuk mégis hasonló volt. Erről Kosztolányi Ádám is beszámol már idézett, József Attiláról szóló emlékeiben. Azt írja, hogy a tömörítés, az érzékletességre törő realizmus, a patronként robbanó rímek, a szigorúan szerkesztett zárt formák

⁶ Radnóti Miklós né Gyarmati Fanni: Napló 1935-1946 (1937. december 4-i bejegyzés)

⁷ In.: Kosztolányi Dezső: Mindent bevallhatok

⁸ Az irányirodalomról, a L'art pour l'art-ról és legújabb regénye tartalmáról, az igazi emberi jószágáról. In.: Kosztolányi Dezső: Mindent bevallhatok

egymáshoz rokonították őket. Míg azonban József Attila a lírát a logika⁹ tudományának tekintette és emiatt inkább szárazabb, elemzőbb volt, Kosztolányi verseire az érzelmebb, oldottabb hangulat volt jellemző és több volt benne a kétely is.

Az ifjabbik Kosztolányi véleménye az, hogy talán ezeknek a rokonságoknak és különbözőségeknek az összessége okozta a két író egymás iránti szimpátiáját, melyben a „szeretet és a csodálat kölcsönös volt”. Még akkor is, ha a „bölcsekné szkeptikus” Kosztolányit néha fárasztotta Attila félelmetes vitázó kedve, szikrázó zsenialitása, fiatalos lendülete, na meg neurotikus precizitása. S bár Kosztolányi Ádám szerint József Attilából hiányzott az egészséges lazaság, a játékoság és a (fanyar) humor mégsem. Jelzi ezt az a rövid, kedves és szeretetteljes üzenet is, melyet Kosztolányi Dezső 50. születésnapjára küldött: „Üdvözljük a félszázados újszülöttet, József Attila.”

Mindez akár zárómondatnak is jó lenne, ám a történet úgy teljes, ha pár szót ejtünk az ifjú Kosztolányiról is... merthogy őt bizony freudista elvek szerint nevelték szülei. Az erre vonatkozó utalások szerepelnek is a Keserű nevetés kötetben, de édesanyja, Kosztolányi Dezsőné Harnos Ilona sem csinált titkot a családi ügyekből. A fiú című színművének és a Tüzes cipőben című regényének szereplői egyértelműen beazonosíthatók¹⁰.

Ádám, bár zseni volt, „furcsaságai” (amit idegbetegségnek, skizofréniának egyaránt néztek, bár a külvilággal való kapcsolatát soha nem veszítette el, de gyakran bezárkózott saját „elefántcsonttoronyába”) már korán megmutatkoztak. A rossz nyelvek szerint azért „csúsztott félre”, mert szülei Freud egyik eseteleírását követve, túl korán (4 vagy 5 éves korában) világosították fel szexuálisan (valamiféle szemléltetéssel, fűr-

dőkádi jelenettel egybekötve). Nem akarván, hogy a gyerekekben a korai gátlások, titkok és szorongások torzulásokat okozzanak.

Nincs rá persze bizonyíték, hogy ezek a nevelési elvek okozták-e pszichés betegséget, netán valamilyen öröklött hajlam állt a háttérben. Vagy az a tény, hogy már gyermekkorában érezte a rajta lévő nyomást: ő Kosztolányi fia, a „második kiadás”, és ettől a „tehertől” – a Kosztolányi-kultusztól – soha életében nem tudott megszabadulni.

Valószínűleg maga a kulturális közeg, melyben élt, sem támogatta ezt a „szabadulást”. Pechjére, még külsőleg is pont olyan volt, mint Dezső. Apjához hasonlóan kiváló szépirodalmi szerző lehetett volna (voltak is próbálkozásai), ehelyett inkább kiváló filozófus, vallásfilozófus, kritikus és műfordító lett. Míg a különféle szerkesztőségeket írásaival, esszéivel kereste fel, addig a kocsmákat gyakran a Kosztolányi-hagyaték egy-egy becses darabjával, mely fizetőeszközü szolgálta. Örökké pénzügyi zavarai voltak.

Az összegyűjtött írásait tartalmazó kötet viszont a pszichoanalízisen túl (vagy néha abból kiindulva) a 20. század más népszerű elméleteit, társadalmi diskurzusait, majd a cenzúra működését is kiválóan bemutatja. Egészen a nyolcvanas évekig göngyölytve fel az irodalmi és filozófiai szálat. Zsenikre jellemző precíz eszmefuttatásokkal, melyekből azért a keserű humor sem hiányzik.

⁹ Kosztolányi Ádám szerint ez nem a klasszikus definíció szerinti logika, hanem az érzékelés és érzések gazdagságával teljes „hiperlogika”

¹⁰ Bíró-Balogh Tamás: Egy gondolkodó arcképe (Kosztolányi Ádám 1915-1980). In.: Kosztolányi Ádám: Keserű nevetés

Németh János:
Vándordiák

